

MUMTOZ ADABIY MEROSNI TADQIQ ETISHDA LUG'AVIY MANBALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Abduraximova Muxlisa

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotimizda mumtoz adabiy merosni o'rganish va tahlil qilish jarayonida lug'aviy manbalardan samarali foydalanish metodikasining o'rni ochib beriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi sifatida qaraymizki, mumtoz badiiy matnlarda uchraydigan mazmuni murakkab, tarixiy, arxaik, umumturkiy, arabiy hamda forsiy-tojikcha so'z va iboralarning ma'nosini aniqlashda lug'atlarning ilmiy-amaliy imkoniyatlarini yoritishdan iborat. Tadqiqotda lug'atlarning so'z ma'nosini sharhlash, uning kelib chiqishi va qo'llanish xususiyatlarini belgilash, badiiy matn mazmunini to'liq anglash hamda til birliklarini o'zaro qiyosiy tahlil qilishdagi ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, lug'aviy manbalarning ta'limiy, axborot beruvchi va bilimlarni tizimlashtiruvchi vazifalari asosida mumtoz asarlarni tadqiq etishning samarali usullari yoritiladi. Lug'atlar orqali matndagi qadimiy va kam qo'llanadigan birliklarni izohlash, ularning mazmuniy xususiyatlarini aniqlash hamda asarning lingvistik va madaniy qatlamlarini chuqurroq ochib berish imkoniyati asoslanadi. Tadqiqotimning asosiy natijasida lug'aviy manbalardan maqsadli va metodik jihatdan to'g'ri foydalanish mumtoz adabiy merosni ilmiy o'rganish samaradorligini oshirishi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *mumtoz adabiy meros, badiiy matn, lug'aviy manbalar, leksikografiya, lug'atchilik, izohli lug'at, o'quv lug'ati, tarixiy leksika.*

Аннотация

В данном исследовании раскрывается роль методики эффективного использования лексикографических источников в процессе изучения и анализа классического литературного наследия. Основная цель исследования заключается в освещении научно-практических возможностей словарей при определении значения сложных по содержанию исторических, архаичных, общетюркских, арабских и персидско-таджикских слов и выражений, встречающихся в классических художественных текстах. В исследовании особое внимание уделяется значению словарей в толковании лексического значения слова, определении его происхождения и особенностей употребления, более полном понимании содержания художественного текста, а также сопоставительном анализе языковых единиц. Наряду с этим рассматриваются эффективные способы исследования классических произведений с учётом образовательной, информационной и систематизирующей функций

лексикографических источников. Обосновывается возможность посредством словарей раскрывать значение древних и малоупотребительных языковых единиц, определять их семантические особенности и глубже выявлять лингвистические и культурные пласты произведения. В результате исследования показано, что целенаправленное и методически грамотное использование лексикографических источников способствует повышению эффективности научного изучения классического литературного наследия.

Ключевые слова: классическое литературное наследие, художественный текст, лексикографические источники, лексикография, словарное дело, толковый словарь, учебный словарь, историческая лексика.

Abstract

This study explores the role of effective methods of using lexicographic sources in the process of studying and analyzing classical literary heritage. The main purpose of the study is to highlight the scholarly and practical potential of dictionaries in identifying the meanings of historically and semantically complex words and expressions, including historical, archaic, common Turkic, Arabic, and Persian-Tajik lexical units found in classical literary texts. Particular attention is paid to the importance of dictionaries in interpreting word meanings, determining their origins and usage characteristics, achieving a more comprehensive understanding of literary texts, and conducting comparative analysis of linguistic units. The study also examines effective approaches to the investigation of classical works based on the educational, informational, and systematizing functions of lexicographic sources. It demonstrates that dictionaries make it possible to interpret ancient and less frequently used linguistic units, identify their semantic features, and reveal the linguistic and cultural layers of a literary work more deeply. The results of the study indicate that purposeful and methodologically appropriate use of lexicographic sources contributes to increasing the effectiveness of scholarly research into classical literary heritage.

Keywords: classical literary heritage, literary text, lexicographic sources, lexicography, lexicographic studies, explanatory dictionary, learner's dictionary, historical vocabulary.

Kirish

Lugʻat maʼlum bir til yoki sohaga oid soʻzlarni muayyan tartibda jamlagan manba boʻlib, unda soʻzlarning maʼnosi, imlosi, kelib chiqishi, morfologik tarkibi va qoʻllanish xususiyatlari haqida maʼlumot beriladi. Lugʻatlardan foydalanish nafaqat alohida soʻzning mazmunini aniqlash, balki tilning tarixiy taraqqiyoti, xalqning turmush tarzi va madaniy hayotida yuz bergan oʻzgarishlarni anglash imkonini ham beradi. I. I. Sreznevskiyning qarashlarida ham har bir soʻz xalqning oʻtmishi haqida maʼlumot berishi, soʻz tarkibi va mazmunidagi

o‘zgarishlar esa jamiyat hayotidagi jarayonlarni aks ettirishi ta’kidlanadi. Shu nuqtayi nazardan lug‘aviy manbalarni mumtoz adabiy merosni tadqiq etish jarayonida oddiy yordamchi vosita sifatida emas, balki tarixiy-lingvistik va madaniy ma’lumotlarni mujassamlashtirgan muhim manba sifatida baholash mumkin.

O‘zbek lug‘atchiligi tarixida “Devonu lug‘otit turk” alohida ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan manbalardan biridir⁵³. Mazkur asar nafaqat tilga oid ma’lumotlarni, balki tarix, adabiyot, geografiya, tibbiyot, madaniyat va san’at bilan bog‘liq ma’lumotlarni ham o‘zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun bunday lug‘aviy manbalarni o‘rganish orqali mumtoz adabiy meros tarkibidagi qadimiy so‘zlarning ma’nosi, qo‘llanish doirasi va mazmuniy xususiyatlarini yaxshiroq anglash mumkin. Lug‘atchilikning tarjima lug‘atlaridan lingvistik, ensiklopedik, o‘quv va elektron lug‘atlarga bo‘lgan taraqqiyot yo‘li ham lug‘atlarning insonning bilim olish va axborot izlash faoliyatidagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Lug‘atlarning muhim jihatlaridan biri ularning ta’limiy va axborot beruvchi vazifasi bilan bog‘liq. O‘quv jarayonida lug‘atlardan mustaqil foydalanish o‘quvchi va tadqiqotchining izlanish ko‘nikmasini rivojlantiradi, so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzi va yozilishini aniqlash, nutq madaniyatini takomillashtirish hamda til birliklarini mazmun jihatidan farqlashga yordam beradi. Ayniqsa, badiiy asarlarni o‘rganishda lug‘atlar matnning mazmunini chuqurroq tushunish, undagi ibora va tarixiy birliklarning ma’nosini aniqlash uchun zarur manba hisoblanadi. Shu sababli ta’lim tizimida lug‘atlar darsliklar bilan bir qatorda foydalaniladigan muhim vosita sifatida qaralib, “o‘quv lug‘ati” tushunchasi ham shakllangan.

Adabiyotlar sharhi

Mumtoz adabiy merosni tadqiq etishda lug‘aviy manbalardan foydalanish masalasi tilshunoslik, leksikografiya va ta’lim metodikasi bilan bevosita bog‘liq holda o‘rganilgan. Lug‘atlarning shakllanishi va rivojlanishi tarixiga oid qarashlarda ularning dastlabki vazifasi so‘zlarning ma’nosini izohlash, turli tillar o‘rtasidagi munosabatlarni ta’minlash hamda ta’lim jarayoniga ko‘maklashish bilan bog‘langanligi ko‘rsatiladi. Tadqiqotlarda lug‘atlar tarjima lug‘atlari, lingvistik lug‘atlar, ensiklopedik lug‘atlar, o‘quv lug‘atlari va elektron lug‘atlar kabi yo‘nalishlarda taraqqiy etgani qayd etiladi. Ayniqsa, dastlabki lug‘atlarning ko‘pchiligi ta’limiy ehtiyojlar asosida shakllangani haqidagi fikrlar lug‘atchilikning ta’lim va ilmiy izlanishlar bilan qadimdan uzviy aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi.

⁵³ Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.

Lug‘atning ilmiy va madaniy ahamiyati haqida A. France lug‘atni alifbo tartibida joylashtirilgan xazina sifatida baholaydi. I. I. Sreznevskiy esa so‘zlarni xalqning o‘tmishi bilan bog‘lab, so‘zlardagi o‘zgarishlar jamiyat hayotidagi o‘zgarishlarni ham aks ettirishini ta’kidlaydi. Ushbu qarashlar mumtoz adabiy matnlarda qo‘llangan tarixiy va arxaik birliklarni izohlashda lug‘atlarning ahamiyatini yanada yaqqol ko‘rsatadi. Ayniqsa, “Devonu lug‘otit turk”ning tarix, til, adabiyot, geografiya, tibbiyot, madaniyat va san’atga oid ma’lumotlarni o‘zida mujassamlashtirgani uning lug‘aviy manba sifatidagi ko‘lamini kengaytiradi. Mazkur manba mumtoz va qadimgi turkiy adabiy merosni tadqiq etishda so‘zlarning mazmunini anglash bilan bir qatorda, ularning tarixiy-madaniy asoslarini tushunishga ham xizmat qiladi.⁵⁴

O‘quv lug‘atchiligi masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda B. Mengliyev va M. Xudoyberdiyevaning “O‘zbek tili iborolari o‘quv lug‘ati”, B. Bahriddinovaning so‘z tarkibiga oid o‘quv lug‘atlarini yaratish va ularni ona tili darslarida qo‘llashga doir qarashlari muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, P. N. Denisov, L. A. Novikov, I. V. Azarova, Z. M. Ma’rufov, A. P. Hojiyev, E. Umarov, A. Madvaliyev, T. Aliqulov kabi olimlarning ishlari lug‘atchilik va lug‘atdan foydalanish masalalarini ilmiy jihatdan yoritishga xizmat qilgan. Ushbu tadqiqotlarda komponent tahlil, differensial-semantik, tipologik, qiyosiy va distributiv tahlil usullaridan foydalanishning ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Bunday metodlar mumtoz matnlardagi so‘z va iboralarning mazmuniy xususiyatlarini aniqlashda ham samarali hisoblanadi.

Yevropa lug‘atchiligi tarixiga oid ma’lumotlarda ham dastlabki lug‘atlarning ta’lim bilan bog‘liq holda shakllangani ko‘rsatiladi. “Promptulorium parvulorum”, “Seminarium et planetarium fructiferarum”, “Diktionariolum puerorum” kabi lug‘atlarning nomlanishidayoq ularning yoshlar va ta’lim oluvchilar uchun mo‘ljallangani aks etadi. Yan Amos Komenskiyning 1658-yilda nashr etilgan “Orbis Sensualium Pictus” asari esa maktab ta’limida lug‘aviy materiallardan foydalanishning muhim namunalaridan biri sifatida qayd etiladi. Keyinchalik Yevropada o‘quv lug‘atlari dastlab xorijiy tillarni o‘rganishga mo‘ljallangan tarjima lug‘atlari sifatida shakllanib, vaqt o‘tishi bilan bir tilli va mavzuiy lug‘atlar rivojlangan. O‘zbek o‘quv lug‘atchiligiga oid ma’lumotlarda esa mazkur yo‘nalishning nazariy va amaliy jihatdan yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi qayd etiladi. Uzoq vaqt davomida maktablar uchun asosan imlo lug‘atining mavjudligi, mavzuiy va

⁵⁴ France A. Lug‘atning ilmiy va ma’rifiy ahamiyati haqidagi qarashlar.

ta’limiy lug‘atlarning izchil shakllanmaganligi bu sohada yangi tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, o‘quv lug‘atlari o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, erkin fikr ifodalashi, to‘g‘ri talaffuz va imlo ko‘nikmalarini egallashi hamda nutq madaniyatini rivojlantirishida muhim vosita sifatida baholanadi.⁵⁵

Tadqiqot metodologiyasi

Muallifning fikricha, tadqiqotda mumtoz adabiy merosni lug‘aviy manbalar asosida o‘rganish uchun lingvistik va metodik yondashuvlar uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot jarayonida badiiy matnda uchraydigan tarixiy, arxaik, umumturkiy, arabiy va forsiy-tojikcha so‘z hamda iboralarning mazmunini aniqlashga, ularning matn tarkibidagi qo‘llanish xususiyatlarini belgilashga va lug‘aviy manbalar orqali izohlashga e’tibor qaratildi.

Nº	Tadqiqot usuli	Mazmuni	Tadqiqotdagi qo‘llanilishi
1	Komponent tahlil	So‘z ma’nosini tashkil etuvchi mazmuniy qismlarni ajratib o‘rganish	Mumtoz matndagi murakkab so‘z va iboralarning tarkibiy-ma’noviy xususiyatlarini aniqlashda foydalaniladi
2	Differensial-semantik tahlil	Ma’nodosh yoki yaqin mazmunli birliklar o‘rtasidagi farqlarni belgilash	Bir-biriga yaqin ma’nodagi tarixiy va arxaik so‘zlarning o‘ziga xos ma’no qirralarini aniqlashga xizmat qiladi
3	Qiyosiy tahlil	Til birliklarini o‘zaro solishtirish orqali ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash	Mumtoz matndagi so‘zlarning turli lug‘atlardagi izohlari va qo‘llanish xususiyatlarini taqqoslashda qo‘llaniladi
4	Tipologik tahlil	Til birliklarini muayyan belgilari asosida guruhlash va tasniflash	Tarixiy, arxaik, umumturkiy, arabiy va forsiy-tojikcha birliklarni o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra ajratishda foydalaniladi
5	Distributiv tahlil	So‘zning matn ichidagi qo‘llanish o‘rni	Mumtoz asardagi so‘z va iboralarning aynan qaysi

⁵⁵ Sreznevskiy I. I. Lug‘at va so‘zlarning tarixiy-madaniy ahamiyatiga oid qarashlar.

		va boshqa birliklar bilan munosabatini aniqlash	kontekstda qanday ma’noda qo‘llanganini aniqlash imkonini beradi
6	Lug‘aviy tahlil	So‘zning ma’nosi, kelib chiqishi, morfologik tarkibi va qo‘llanishini lug‘atlar asosida o‘rganish	Mazmuni murakkab va kam qo‘llanadigan so‘zlarning ma’nosini aniqlashda asosiy vosita sifatida foydalaniladi
7	Kontekstual yondashuv	So‘z yoki iboraning ma’nosini u qo‘llangan matn mazmuni bilan bog‘liq holda aniqlash	Mumtoz badiiy matndagi birliklarning lug‘atdagi umumiy ma’nosi bilan matndagi ma’nosini farqlashda qo‘llaniladi
8	Manbalarni tahlil qilish	Izohli, o‘quv va boshqa lug‘aviy manbalardagi ma’lumotlarni o‘rganish	“Devonu lug‘otit turk” va o‘quv lug‘atlari kabi manbalarning ilmiy-amaliy imkoniyatlarini aniqlashda foydalaniladi
9	Tizimlashtirish	Olingan ma’lumotlarni muayyan tartib va guruhlariga ajratish	Mumtoz matnlarda uchraydigan so‘z, ibora va til birliklarini mazmuniy hamda tarixiy xususiyatlariga ko‘ra tartiblashtirishda qo‘llaniladi

Tahlil va natijalar

Mumtoz adabiy merosni o‘rganishda lug‘aviy manbalardan foydalanish natijalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, badiiy matn mazmunini to‘liq anglash ko‘p jihatdan undagi tarixiy, arxaik va kam qo‘llanadigan so‘zlarning ma’nosini to‘g‘ri aniqlashga bog‘liq. Mumtoz asarlarda uchraydigan ayrim birliklar bugungi adabiy tilda faol ishlatilmagani sababli ularning mazmunini faqat umumiy kontekst orqali anglash har doim ham yetarli bo‘lmaydi. Bunday holatda izohli, tarixiy va o‘quv lug‘atlaridan foydalanish matnning mazmuniy qatlamlarini aniqroq ochishga imkon beradi. Tahlil jarayonida, avvalo, badiiy matndagi notanish yoki tarixiy birliklar ajratib olinadi. Keyin ularning lug‘atdagi izohi, kelib chiqishi va qo‘llanish xususiyatlari aniqlanadi. Shundan so‘ng birlikning aynan matn tarkibida qanday ma’noda ishlatilgani kontekst asosida tekshiriladi. Masalan, siz yuborgan materiallarda A. Qahhorning “O‘g‘ri” asaridan keltirilgan “otning o‘limi, itning bayrami”, “quruq qoshiq og‘iz yirtar”, “tepa sochi tikka bo‘lmoq”, “pulning yuziga qarash”, “naqd qilib qo‘ymoq” kabi iboralar

badiiy matndagi frazeologik birliklarning mazmunini anglashda lug‘atning ahamiyatini ko‘rsatadi. Bunday iboralarni so‘zma-so‘z talqin qilish ularning asl mazmunini to‘liq bermaydi. Shu sababli iboraning lug‘aviy izohi bilan bir qatorda uning matndagi vazifasi ham hisobga olinishi zarur.

Xuddi shuningdek, “yelpishtovoq”, “kalava ip”, “kulangir tovuq”, “farangi tovuq”, “ko‘nchilik”, “tilmoch”, “chiqim”, “taftish”, “ellikboshi”, “amin”, “pristav”, “mingboshi”, “paxtafurush” kabi birliklar ham alohida lug‘aviy izohni talab etadi. Ushbu so‘zlarning ayrimlari tarixiy davrga xos tushunchalarni ifodalagani uchun ularni zamonaviy til birliklari bilan oddiy tarzda izohlash yetarli emas. Lug‘at orqali ularning mazmuni aniqlangach, badiiy matnda tasvirlangan davr, ijtimoiy muhit va qahramonlar faoliyatini yaxshiroq tushunish imkoniyati yuzaga keladi. “Bemor” asari misolida ham lug‘aviy manbalarning ahamiyati yaqqol ko‘rinadi. Asarda uchraydigan “Osmon yiroq, yer qattiq”, “yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi” kabi iboralar hamda “chilyosin”, “devonai Bahovuddin”, “baxshi”, “izvosh”, “chigit po‘choq”, “kunjara”, “Sim” kabi birliklarning ma‘nosini anglash uchun lug‘aviy izoh zarur. Bunda tadqiqotchi avval birlikning lug‘atdagi ma‘nosini aniqlaydi, keyinchalik uning asardagi kontekstual mazmunini tahlil qiladi. Natijada oddiy so‘zning o‘zi orqali ham muayyan davrning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qarashlari haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Mumtoz badiiy matnlarni tadqiq qilishda lug‘aviy manbalardan foydalanish jarayoni faqat so‘zning izohini topish bilangina chegaralanmaydi. Tadqiqotchi so‘zning matndagi ma‘nosi, uning boshqa birliklar bilan munosabati, tarixiy va madaniy mazmuni hamda asar umumiy g‘oyasidagi o‘rnini ham hisobga olishi lozim. Bunda komponent tahlil, differensial-semantik, qiyosiy, tipologik va distributiv tahlil kabi usullardan foydalanish lug‘aviy birliklarning mazmunini kengroq ochishga xizmat qiladi. Demak, lug‘aviy manbalar bilan ishlashning metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishi mumtoz asarlarning til xususiyatlarini chuqur o‘rganish va ularning badiiy mazmunini to‘laqonli anglash uchun muhim shartlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.
2. France A. Lug‘atning ilmiy va ma‘rifiy ahamiyati haqidagi qarashlar.
3. Sreznevskiy I. I. Lug‘at va so‘zlarning tarixiy-madaniy ahamiyatiga oid qarashlar.
4. Mengliyev B., Xudoyberdiyeva M. O‘zbek tili iborolari o‘quv lug‘ati.
5. Bahriddinova B. So‘z tarkibiga oid o‘quv lug‘atlarini yaratish va ularni ona tili darslarida qo‘llash masalalariga oid tadqiqot.
6. Denisov P. N. Вопросы учебной лексикографии.

7. Novikov L. A. Каким должен быть учебный словарь?
8. Denisov P. N. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии.
9. Проблемы отбора лексического материала в учебной лексикографии.
10. Актуальные проблемы учебной лексикографии.
11. Общие вопросы учебной лексикографии.
12. Учебная лексикография как особая лингвометодологическая дисциплина.
13. Лексико-фразеологическая система и учебные словари русского языка для национальной школы.
14. Проблемы учебной лексикографии.